

Ootmoed en uitkeer

*Het begrip 'humilitas'
in het gedachtegoed van Hildegard van Bingen*

Hans Wilbrink

TIJDENS MIJN PROMOTIEONDERZOEK bestudeerde ik de werken van twee mystieke vrouwen uit de middeleeuwen: Hildegard van Bingen en Hadewijch van Brabant. Hildegard leefde en werkte in de twaalfde eeuw en Hadewijch vermoedelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw. De bevindingen van dat onderzoek heb ik geformuleerd in een boek met de titel *Amplexio Dei*, de Omarming Gods. Die titel heeft een dubbele betekenis: God kan in deze woordgroep namelijk subject of object zijn van de omarming. God omarmt mij of ik omarm God. In beide gevallen gebruikt het Latijn de genitivus, de tweede naamval.

Ik heb deze dubbelzinnige titel bewust zo gekozen, omdat we bij de beide mystici te maken hebben met een opvallend accentverschil wat betreft de richting van de mystieke activiteit. Hadewijch zoekt heel intens het contact met God; zij mediteert, verlangt, smacht naar de eenwording met God; ze treedt daartoe zelfs kortstondig buiten zichzelf. Zij strekt als het ware haar armen uit naar God. God is het object van haar verlangen. De mystieke eenwording, de *unio* met God, is haar ultieme doel. En als ze dat doel bereikt heeft, dan stopt haar activiteit en valt ze terug in een toestand van ontredering en hartstochtelijk missen. In haar werk legt ze getuigenis af van die mystieke weg en van die uiteindelijke samensmelting met haar goddelijke minnaar en vooral ook van de radeloosheid van het derven achteraf. Ze schrijft die ultieme belevenissen op voor een kleine kring van intimi.

Bij Hildegard daarentegen is er helemaal geen sprake van een intensieve meditatie, geen verlangend streven naar de eenwording. Nee, Hildegard is eigenlijk volkomen passief en het lijkt wel alsof de mystieke actie alleen van God uitgaat. God omarmt haar. Het *Levende Licht*, zoals zij dat noemt, komt in haar en verlicht haar geest. En ze hoort daarbij vaak een goddelijke stem. En dan begint het voor Hildegard pas. Het visionaire moment is bij Hildegard niet het eindpunt van een zeer intense meditatieve inspanning, nee, het is het startsein tot een schier eindeloos lange weg van transformeren, formuleren, uitleggen en opschrijven van al datgene dat haar in haar geest gewerd.

Uit de film Vision –
Aus dem Leben der Hildegard
von Bingen, Margarethe
von Trotta, 2009.

Bij Hadewijch spreek ik van de mystiek van de *inkeer* en bij Hildegard van de mystiek van de *uitkeer*. Bij Hildegard is sprake van een zeer extraverte mystiek. God zoekt in haar letterlijk een deelgenoot, een partner of, een beetje oneerbiedig gezegd, Hildegard is als het ware een verdeelstation, waar Gods energie wordt getransformeerd en verder geleid naar eenieder die ervoor openstaat. Wij zijn de afnemers van die energie. De *Lux Vivens*, het *Levende Licht*, is bij Hildegard een *genademiddel* en geen doel en de *schaduw van het Levende Licht* begeleidt haar, volgens haar eigen zeggen, haar hele leven lang bij de uitvoering van haar missionaire arbeid. Die arbeid heeft twee doelen: allereerst wil ze de geestelijke stand vermanen en opnieuw inspireren en, ten tweede, wil ze eenieder de alomvattende liefde van God tonen door onophoudelijk zijn Woord uit te leggen en op te roepen tot respect voor Hem en voor zijn schepping.

Hildegards publicitaire strategie

Hildegard hanteert een uitermate effectieve publicitaire strategie om die boodschap over het voetlicht te brengen. Ze weet dat ze kwalitatief hoogstaand werk moet afleveren als ze invloed wil hebben op de geleerde prelaten van haar tijd. Ze verkeert als middeleeuwse vrouw immers toch al in een inferieure positie. Haar boodschap moet krachtig zijn, indrukwekkend van inhoud, goed geformuleerd en natuurlijk in het Latijn gesteld, de taal der filosofen, de taal van de geleerden. Ik breng haar uitkeer-strategie hier even kort in kaart.

Omdat ze toch wat onzeker is en omdat ze beseft dat haar kennis van het Latijn te wensen overlaat, gaat ze eerst op zoek naar een deskundige communicatiemedewerker en ze vindt die in de persoon van de monnik Volmar. Volmar is een theoloog in haar klooster op de Disibodenberg die het Latijn beter beheerst dan zijzelf en die haar zijn volle vertrouwen schenkt en zijn blijvende steun toezegt. Hildegard vertelt hem alles wat zij hoort en ziet. Ze schrijft haar teksten eerst zelf op wastafeltjes, om die vervolgens door Volmar te laten corrigeren en hij schrijft de tekst dan op perkament. Hij zal Hildegard

bijna haar hele leven bijstaan bij het op schrift stellen van haar werken. Hij sterft in 1173, voordat Hildegard haar laatste werk heeft voltooid.

Als ze haar eerste werk, de *Scivias*, bijna af heeft, gaat ze op zoek naar een bekende persoon die haar wellicht behulpzaam kan zijn bij de promotie van dat eerste boek en ze neemt contact op met Bernardus van Clairvaux. We noemen dat in de moderne communicatieleer een *reinforcement person*. Bernardus was een zeer invloedrijke kerkleraar, prediker, wetenschapper en de rechterhand van de paus. Hildegard wilde graag dat hij haar naam kende. Ze schrijft hem een brief waarin ze zich bescheiden opstelt, maar tegelijkertijd ook gewag maakt van haar zienersgaven. Ze vraagt Bernardus om raad, omdat ze zich onzeker voelt over de op handen zijnde publicatie van haar boek. Ze krijgt een kort antwoordbriefje terug waarin Bernardus haar oproept blij te zijn met die bijzondere genade van God en vooral bescheiden te blijven.

Korte tijd later zal Bernardus haar, samen met abt Kuno en met Hendrik, de bisschop van Mainz, introduceren bij paus Eugenius III, tijdens een synode in Trier. De paus stuurt vervolgens een delegatie naar de Disibodenberg. Die keert enige tijd later terug met het gedeelte van *Scivias* dat al gereed is. Eugenius leest het boek en wordt gegrepen door de teksten van Hildegard en hij leest er tijdens de synode in het openbaar uit voor. Vanaf dat moment is haar naam breed gevestigd.

Als er op de Disibodenberg plaatsgebrek komt in het zusterhuis, besluit Hildegard te vertrekken naar een eigen klooster. Ze wil *autonoom* verder; niet langer onder de supervisie van een abt. Ze wil zelf haar eigen weg bepalen, haar eigen wetten maken. De abt behoort immers tot het machtige establishment dat zij nu juist aan de kaak wil stellen. En terwijl menig stichter van kloosters de stilte opzoekt en ergens ver weg van de bewoonde wereld in onherbergzaam gebied een klooster bouwt, gaat Hildegard naar Bingen en ze bouwt haar klooster op de Rupertsberg, aan bevaarbare rivieren als de Nahe en de Rijn, aan een heirweg van de keizer, op een plek waar je alle kanten op kunt en waar veel pelgrims, bodes en soldaten passeren. Kortom, ze verhuist naar een *infrastructurele toplocatie*.

Vanaf dat moment besteedt ze continu aandacht aan de uitbreiding van haar *netwerk*. Ze stuurt vele *brieven* naar abten en abdissen en monniken en soms ook naar hele monnikengemeenschappen tot ver buiten haar eigen regio. Ook naar wereldlijke leiders, zelfs naar de keizer, stuurt ze brieven. Ze manifesteert zich in die brieven als persoonlijk raadgever, als management consultant, als groepsmanager, maar ook dikwijls als vermaner. Soms stuurt ze ongevraagd delen van haar werk mee. Ze hanteert in de middeleeuwen dus al het marketingmiddel van de *direct mailing*. Kortom, Hildegard probeert heel doelgericht invloed te verwerven, met name in het geestelijk domein.

En als haar naam en reputatie breed gevestigd zijn, verlaat ze een aantal malen het klooster om in de grote steden Keulen, Mainz en Trier te gaan *preken*, waardoor ze rechtstreeks kan doen wat ze als een goddelijke opdracht ziet: het vermanen en opnieuw inspireren van de geestelijkheid. Ze trekt in

haar preken fel van leer tegen de in haar ogen falende geestelijken en ze beschuldigt hen ervan dat ze een totaal verkeerd voorbeeld geven en de zielzorg ernstig verwaarlozen. Veel gelovigen laten daarom, volgens Hildegard, de kerk in de steek en sluiten zich aan bij de katharen.

In haar boeken en brieven besteedt ze ook veel aandacht aan haar tweede opdracht: de *geestelijke onderwijzing en exegeze*, of – met één woord – de *bezieling* van haar lezers. En daarin schuilt ook Hildegards eeuwigheidswaarde. Dat wij nog steeds met haar werk bezig zijn, komt omdat ze ons *begeestert* met de warmte en het inzicht van, wat zij noemt, het Levende Licht. En dat is het permanente resultaat van haar mystiek van de uitkeer.

Humilitas

Wie de werken van Hildegard bestudeert, zal al spoedig constateren dat er thema's zijn die steeds terugkeren. Zo is het woord *viriditas* een van de sleutelwoorden. Het betekent letterlijk 'groenkracht'. In alle werken wordt door Hildegard de wordingskracht van de schepping benoemd en beschreven. De kosmos, de natuur, de mens, al het geschapene bezit een oerkracht die van de Schepper komt, een kiem van heiligheid. Het is deze oerkracht die de basis is van de schoonheid, de stuwende energie van de voortplanting, de primaire conditie voor ontwikkeling en groei en het is vooral ook de belangrijkste eigenschap van de menselijke *rationalitas* die elke mens in staat stelt om creatief deel te nemen aan de voleinding van de schepping en constructief daaraan bij te dragen.

Ook deze term 'rationalitas' is zo'n kernbegrip in het werk van Hildegard. Het betreft niet alleen het denkvermogen en de creativiteit van de mens, maar met name ook het belangrijke vermogen onderscheid te kunnen maken tussen goed en kwaad. De menselijke *rationalitas* stelt ons in staat vanuit een nederige grondhouding goed te zijn voor al wat geschapen is en die nederige grondhouding benoemt Hildegard overal in haar werk met de term *humilitas*, ootmoed.

Humilitas is, naast *viriditas* en *rationalitas*, ook een kernbegrip in het werk van Hildegard. Dit Latijnse woord is afgeleid van *humus*, dat 'aarde' betekent. Hildegard wijst ons voortdurend onze plaats: met beide benen op de grond, op de aarde. De goddelijke kiem in elke mens kan alleen tot volle wasdom uitgroeien als alle factoren die de groei belemmeren worden uitgeschakeld, zoals hoogmoed, hebzucht, luiheid, wellust, onmatigheid, egoïsme en hedonisme. Wie met zijn neus omhoog en zijn hoofd in de wolken loopt, heeft het contact met de aarde verloren. Wie God wil ontmoeten moet zijn hart niet verpanden aan de genoegens van het lijf, of aan materiële zaken. Wie God wil ontmoeten, mag niet hooghartig zijn, maar moet zijn hart in alle deemoed leeg maken voor zijn genadestroom. De mens dient zijn hart aan God te geven; dat is in het Latijn *cor dare*, het hart geven. En dat zijn de grondwoorden van *credere*, geloven. Wie 'credo' zegt, zegt eigenlijk 'ik geef mijn hart', 'ik geloof'. Essentieel voor het geloof in God is de nederigheid, de armoede van geest, zoals Christus ons die heeft voorgeleefd.

Op veel plaatsen noemt Hildegard de ootmoed. We zullen er enkele kort de revue laten passeren. In haar muzisch toneelstuk *Ordo virtutum*, dat ze in het begin van haar carrière geschreven heeft voor haar eigen zusters, staat de humilitas als belangrijke deugd centraal. De humilitas wordt zelfs als een persoon ten tonele gevoerd en Hildegard laat haar de volgende woorden spreken, waaruit het *humus*-aspect van de nederigheid duidelijk blijkt:

O dochters van Israel,
 God heeft jullie laten groeien vanuit jullie plaats onder de boom.
 Maar vergeet nimmer dat je geplant bent.¹

Met andere woorden, ken je plaats, sta met beide benen op de grond. Je komt weliswaar van God, maar je bent God niet. Herinner je dat goed: God is de planter, jij de plant. Als Elisabeth van Schönau, een jongere vriendin van Hildegard, hoog opgeeft van haar extatische contacten met een engel, dan zegt Hildegard in een brief: “Wie ernaar verlangen Gods werken te volbrengen, moeten steeds in het oog houden dat zij aardewerken vaten zijn, omdat ze mensen blijven [...]. Het hemelse moeten ze overlaten aan hen die hemels zijn.” Aardewerken vaten zijn we: fragiel, broos, breekbaar.² Laten we niet de illusie hebben de onmetelijke en oneindige God ook maar enigszins te kunnen benaderen. Hij benadert ons, als Hij dat wil, maar jegens Hem past ons alleen een deemoedige houding, altijd.

In *Ordo virtutum* lezen we ook het prachtige lied *O, quam magnum miraculum est*:

O, wat is het een groot wonder
 dat de Koning inging in een onderdanige vrouw.
 God deed dat, omdat de nederigheid
 boven alles uitstijgt.

In dit kleine fragmentje staat een drievoudige humilitas-referentie: God kiest een onderdanige vrouw die de Zoon zal baren. Dat is een voorbeeldige nederige daad van God, maar tegelijkertijd wordt ook de nederigheid van Maria beklemtoond en beloond. Zij mag immers Jezus baren. En Jezus zelf is natuurlijk ook een verwijzing naar de ultieme nederigheid. En wat is het een prachtige, poëtische zin, de antithese: *...omdat de nederigheid boven alles uitstijgt*. De ootmoedigen zullen verheven worden. Wie zich ten aanzien van God ootmoedig opstelt, zal, zoals Maria, een groot wonder in zichzelf ervaren.

In haar tweede grote visioenenboek, het moraaltheologische *Liber vitae meritorum*, beschrijft Hildegard vijfendertig deugd-ondeugd-opposities. Het zestiende paar is de hoogmoed versus de ootmoed. Ze noemt daar de hoogmoed “de grondstof en het zaad van alle kwaad”. De val van de engel en de misstap van de mens in het paradijs zijn erdoor veroorzaakt. En vervolgens zegt ze:

Er zijn boze geesten die de mens bedreigen en die roepen: ‘Wie is de Heer? Lucifer is de heer en een andere bestaat er niet!’ Deze geesten brengen de mensen tot hoogmoedig gedrag en ze praten op hen in, totdat zij geloven dat zij meer waard zijn dan anderen.

Heel duidelijk spreekt Hildegard zich hier uit voor de gelijkheid van alle mensen. Niemand is meer waard dan een ander.³

In een brief die Hildegard aan de verwaande keizer Frederik I Barbarossa schrijft, voert ze rechtstreeks God als sprekende persoon op:

Hij die is, zegt: Hooghartigheid vernietig ik, en de tegenspraak van hen die mij verachten, verbrijzel ik omwille van mijzelf. Wee, wee, dit kwaad van de tegenstanders die mij vertrappen. Verneem dit, o koning, als u wilt leven, anders zal mijn zwaard u treffen.

Zo, daar kan hij het mee doen. De hemelse Koning veegt de aardse koning ongenadig de mantel uit, omdat hij zo hooghartig is.⁴

In haar laatste grote werk, *Liber divinatorum operum*, ziet Hildegard in een visioen drie vrouwenfiguren. Zij stellen de liefde, de ootmoed en de vrede voor. Hildegard zegt daar dat de ootmoed een belangrijke deugd is die rechtstreeks uit de heilige Geest voortkomt en die met het oog op de eeuwigheid voor elke mens van levensbelang is:

[...] de deemoed schudt de viezigheid van de aarde in de helderwitte glans van de rechtschapenheid van zich af. Ook al is het voor de sterfelijke mens moeilijk dat in alles na te volgen, zolang hij in zijn lichaam leeft, moet hij desondanks niet nalaten God boven alles lief te hebben en zich in alles nederig te gedragen met het oog op de eeuwige beloning.⁵

Ik eindig dit beperkte overzichtje van ‘ootmoed-fragmenten’ met de prachtige slotwoorden van het al eerder genoemde toneelspel *Ordo virtutum*, waar het slotkoor, bestaande uit de Deugden en de Zielen, in naam van Christus zingt:

O, Vader, zie ik toon u mijn wonden.
En u, alle mensen, buig dus ook uw knieën voor uw Vader,
opdat zijn hand u aanraken zal.

Hier spreekt de ultieme ootmoed, Jezus Christus die zijn leven gaf. We zien Hem hier het gebaar maken waarin de nederigheid zichtbaar wordt: de handen open naar voren gericht, het teken van de volledige overgave. Zoals op een miniatuur in *Scivias* zichtbaar is.

Ruimte voor genade

Hildegard geeft ons in haar werk vele malen aan dat wij ootmoedig moeten zijn tegenover God, dat wil zeggen: onophoudelijk en onvoorwaardelijk gelovig, liefdevol en ruimhartig naar Hem toe en ze stelt ons een eeuwige beloning in het vooruitzicht die oneindig veel groter is dan welk aards genot dan ook.

De ootmoed betreft dus in de eerste plaats God. Maar hoe zit het dan met onze houding ten opzichte van de medemens? Moeten we ons onderdanig opstellen jegens de ander? Hildegard is daar duidelijk over: we zijn elkaars gelijke. Niemand van ons is meer of minder dan een ander, ook de machthebbers niet, en daarom veroordeelt ze onverbloemd de verderfelijke hoogmoed van onwijze wereldlijke en geestelijke leiders. Hildegard laat zich niet voorstaan op haar mystieke gaven. Ze wordt weliswaar op een bijzondere manier innerlijk onderwezen, maar dat leidt bij haar nimmer tot hooghartigheid. Integendeel, ze benoemt in dat kader steeds uitdrukkelijk haar eigen onbeholpenheid en breekbaarheid.

Leven in ootmoed betekent niet dat wij maar over ons heen moeten laten lopen. Iedereen heeft de plicht zich in het sociale domein overeenkomstig zijn talenten te manifesteren. Hildegard is daar ook een voorbeeld van: zij is zelfbewust, intelligent en ambitieus. Ze staat, als 'fragiele' vrouw, haar mannetje en ze straalt met kracht en overtuiging haar boodschap uit.

En die tijdloze boodschap van Hildegard is dat we ons blijvend moeten realiseren dat we afhankelijk zijn van de Schepper en dat ons jegens Hem een nederige houding past. Als wij ons hart openstellen voor God, ons hart geven aan God, met andere woorden, als wij oprecht geloven, dan betekent dat vanzelf dat wij sober, zuiver en rechtschapen leven, met compassie voor onze medemens. Wij laten dan immers de zonde niet toe. En elke mens die de zonde niet toelaat, maakt ruimte voor de genade van de goede God.

Hans Wilbrink (°1949) is neerlandicus en sociaal wetenschapper. Hij promoveerde in 2006 aan de Radboud Universiteit (Nijmegen) met een proefschrift over Hildegard van Bingen en Hadewijch van Brabant (*Amplexio Dei*, Shaker, Aken/Maastricht). Onlangs verscheen zijn boek over leven en werk van Hildegard van Bingen onder de titel *Ootmoed* (Abdij van Berne, Heeswijk-Dinther).

Noten

- ¹ Zie: Bernward Konermann, *Ordo Virtutum*, Augsburg 1991, blz. 41.
- ² Brieven 384. De brieven van Hildegard zijn uitgegeven door Brepols (Turnhout) in de reeks *Corpus Christianorum*, onder de titel *Hildegardis Bingensis, Epistolarium* (XCI en XCIIa en XCIIb). De teksten zijn ingeleid en van commentaar voorzien door Lieven van Acker (1991 XCI en XCIIa) en Monica Klaes-Hackmöller (2001 XCIIb).
- ³ *Hildegardis Liber Vite Meritorum*, *Corpus Christianorum* (XC), Turnhout 1995, ingeleid en van commentaar voorzien door Angela Carlevaris osb.
- ⁴ Brieven 509. Hildegard verwijst hier naar Ex. 22,23.
- ⁵ *Hildegardis Bingensis Liber Divinorum Operum*, *Corpus Christianorum* (XCII), ingeleid en van commentaar voorzien door A. Derolez en P. Dronke, Turnhout 1996, III,3.